

5

Auguste Comte (Franciaország, 1798–1857): a társadalomtudomány és a szociológia pozitívvá tétele

Comte az a teoretikus, aki a szerinte létrehozandó új társadalomtudománynak a szociológia nevet adta. A szociológia fejlődésének történetében gyakran a „régőbbi pozitívizmus” egyik megalapítójának nevezik, és mint ilyen jellemzik, miközben a pozitívizmus fogalmát néha lapos, egyoldalú jelentésben használják, csak a megismerés eszközeire és módszereire alkalmazva. Hogy ezzel nem járnak el igazságosan a comte-i gondolkodással és kategorizálásával szemben, azt a következőkben mutatjuk meg.

Nézzük először is, milyen volt az a tudományos és politikai környezet, amelyben létrejött az a szociológia, amelyet megalapítója önálló tudománynak tekintett. A 19. század első felét, amelyben Comte élt és alkotott, minden téren a hatalmas változások (a tudományok fellendülése, iparosodás, politikai harc az abszolutizmus és a demokrácia között, a munkásmozgalom kezdetei) jellemezték. Maga Comte képzettségét tekintve természettudós és filozófus volt, a társadalomtudománnyal való találkozását jórészt annak köszönheti, hogy Saint-Simon titkáraként működött, akinek társadalomelmélete nem csak Comte-ra gyakorolt nagy hatást – a társadalomtudományok történetével foglalkozó munkákban néha még a szociológia mint tudomány megalapítójának is Saint-Simont tartják. Maga Comte egyik legfontosabb szellemi ihletőjének s emiatt a szociológia úttörőjének Montesquieu-t (*A törvények szelleme* szerzőjét) nevezi meg, aki bebizonyította, hogy a tételes normák a társadalom adott állapotától függenek.

A „pozitív filozófiá”-ról szóló értekezésében (*Cours de la philosophie positive*; első megjelenése 1830–1842) Comte kifejti, hogy egy új társadalomtudomány létrehozására van szükség. Kiindulópontja a Saint-Simonra támaszkodva kifejített *három stádium törvénye*, amely leírja az emberi megismerés menetét, az egyén, a társadalom, valamint a tudomány fejlődését: az első a *teológiai stádium*, amelyben az ab-

szólítum megismerésére törekszenek, s azt természetfeletti, az emberhez képest külső isteni erőknél találják meg. Ennek felel meg az egyház uralma, amely az emberi és társadalmi lét valamennyi szintjét – például a tudományt is – vallási dogmáknak veti alá. Ezt a lépcsőfokot váltja fel a *metafizikai stádium*, amelyben már nem isteni, hanem elvont, az emberben lakozó erőket tekintenek abszolútnak – például az emberi ész és az önzés elvét, ahogyan azt a korábban ismertetett társadalom- és államfilozófiák képviselik. Az elvont elvek abszolútizálását Comte spekulatívnak ítéli, emiatt ezt a stádiumot csak a teológiai stádium egyik változatának tartja. A fejlődés utolsó fázisában, a *pozitív állapotban* viszont felismerik, hogy lehetetlen abszolút elvekre lelni: „Többé már nem fürkesszük a világmindenség eredetét és rendeltetését, s nem a jelenségek belső okait akarjuk megismerni. Ehelyett azok törvényeit az ész és a megfigyelés közös használatával próbáljuk felfedezni, vagyis viszonyaikat az egymásutániságban és a hasonlóság szerint. A tények magyarázata immár csak annyiban áll, hogy az egyes jelenségeket azon általános tényekkel hozzuk kapcsolatba, amelyek számát a tudomány előrehaladása során állandóan csökkenteni igyekszik” (Comte 1974, 2). A pozitív filozófia szerint „minden folyamat változatlan törvényeknek van alávetve; hiábavaló vállalkozás végső célok vagy első okok után kutatni” (Comte 1974, 5; kiemelés Comte-tól). Világos a törekvés, amely a pozitív filozófiának Comte által programszerűen megfogalmazott feladataiban jut kifejezésre: a tudományos vizsgálat minden tárgyát – a társadalmat is – törvényszerűsége szempontjából kell megfigyelni és elemezni, de ez a törvényszerű jelleg nem valamilyen elvont elvtől (például az isteni akarattól, a szellemtől, az emberi esztől) való függőséget jelent, hanem az egyes (empirikus) adottságok viszonyában rejlik.

Comte mármost különbséget tesz a (pozitív) filozófia mint módszertan (a módszerek elmélete), illetve metaelmélet (az elmélet elmélete) és az egyes diszciplínákra bomló tudományok között, amelyeknek egymáshoz való viszonyát bizonyos rangsor szabja meg (*enciklopédikus törvény*). Idevonatkozó fejtegetéseinek csak az eredményét mutatjuk be: bonyolultságuk fokától függően az egyes tudományok (matematika, csillagászat, fizika, kémia, biológia) hierarchikus struktúrába rendezhetők. Míg a természettudományokban a pozitív filozófia elvei érvényre jutottak, addig a társadalomtudományok területén ez még nem következett be. S ebből következik Comte fő célja, hogy létrehozza a társadalmi jelenségek pozitív tudományát, azt a tudományt, amelyet a *szociológia* elnevezéssel illet (felváltva ezzel a „társadalmi fiziká”-nak az addigi pozitivisták koncepcióiban, például Quetelet-nél alkalmazott fogalmát).

Comte-nak ehhez a törekvéséhez kapcsolódik az a kérdés, hogy koncepciója valójában mennyire tekinthető valóban eredetinek. Hiszen a comte-i szándékokhoz teljesen hasonló spekuláció- és metafizika-ellenes társadalomtudományi koncepciót már a klasszikus politikai gazdaságtanban (Smith, Ricardo, J. St. Mill) is megismerhettünk. Ennek lényege az emberek közötti társadalmi, illetve gazdasági viszonyok öntörvényűségének felismerése volt. Ezeket a koncepciókat Comte is ismerte, a szintén a pozitivisták módszer mellett elkötelezett Mill-lel élénk vitákat folytatott. Így a francia filozófia és politika spekulatív felfogásával (amelyet Comte szerint a francia forradalom hívei és ellenfelei egyaránt képviseltek) való leszámolás mellett Comte másik céljának a 18. és 19. századi politikai gazdaságtan által adott egyoldalú társadalommagyarázat kritikáját kell tartanunk.

Mit állít szembe Comte ezekkel az elméletekkel? Először is a *társadalmat organizmushoz hasonlítja, amelyben az egész megelőzi a részeket*, s ezt a társadalomtudományi vizsgálódás során mindig figyelembe kell venni. Az „egész”-nek ez az elsődlegessége a társadalmi szervezet comte-i látásmódjának sajátos vonása (jelen fejezet bevezető részében már utaltunk arra, hogy a társadalom azonosítása a biológiai orga-

nizmussal a 19. század több szociológiai elméletének is alapvető feltevése, de ezen értelmezés mögött igen eltérő magyarázatminták bújnak meg). Comte szerint a *konszenzus*, *összhang* és a *szolidaritás* fogalmak jellemzik azt a társadalomalkotó elvet, amely révén a társadalmi organizmus „több, mint részeinek összege” – ezek tartják össze a társadalmi egészt és „*az emberi természet társadalomkodás iránti hajlamán*” (Comte 1974, 118) alapulnak; ezt a hajlamot *morális ingert* okozó *társas érzésnek*, *rokonszenv-ösztönnek* is értelmezi (vö. Comte 1974, 129). Comte szerint tehát a társadalmiság már benne van minden egyénben, tehát megelőzi az egyes részeket – ezzel ellentétbe kerül az angol utilitaristákkal, akiknek értelmezésében a társadalom a személyes haszon fokozására irányuló egyéni törekvések eredménye. Comte felfogásában a társadalom egyszersmind morális jellegű is, az összhangra irányuló emberi hajlamok hozzák létre. Ebben is eltér a liberális gazdasági elméletektől, amelyek szerint az emberi cselekvést elsősorban anyagi érdekek vezérik.

Comte szerint tehát az ember társadalmi mivoltának előfeltételei az emberi természetben rejlő szellemi-morális hajlamokban és ösztönökben rejlenek, amelyek minden funkcionális strukturálódás (például munkamegosztás, politikai berendezkedés) előfeltételei is. Ez a felismerés valóban új paradigmát vezet be a társadalomtudományokba (amelyet tévesen Comte követőjének, Emile Durkheimnek tulajdonítanak). Ugyanakkor azt is el kell ismernünk, hogy az emberek csere iránti hajlamáról, morális ösztöneiről beszélve Adam Smith is hasonló gondolatokat fejtett ki, ám a társadalmasodás nála nem morális jellegű, mert a gazdasági csereaktusokból „*adódik*”.

Az említett alapra épül Comte szerint a társadalmi folyamatok *természettörvénye* (Comte 1974, 83), s egyebek között ennek feltárása is a szociológia feladata. A törvények két fajtáját kell megkülönböztetni: a *társadalmi statika* és a *társadalmi dinamika* törvényeit: „A társadalmi dinamika az időbeli egymásra következő törvényeit tanulmányozza, míg a statika az egyidejű fennállás törvényeit fürkészi” (Comte 1974, 91). A társadalmi statikát a „közösségek természetes rendjének elméleteként”, a társadalmi dinamikát „a haladásról szóló tanításként” értelmezi.

Mit jelent először is a *közösségek természetes rendje*? A szellemi, következtetéképpen a társadalmi berendezkedésnek megfelelően a társadalmi viszonyok meghatározott formái keletkeznek, amelyek megváltoztathatók ugyan, de nem tetszés szerint. Létezik egy „természetes és nem önkényes rend, amelyre a különböző társadalmak szüntelenül törekszenek” (Comte 1974, 88). Jogi törvények és politikai intézmények a természetes rendet nem képesek megszüntetni – ezeket emberek alkották ugyan, s a hatalmi viszonyokon keresztül érvényesülnek, ám a mindenkiben közös természetes törekvésekből fakadnak, amelyeken ezért minden hatalom is alapul. Ez azonban nem azt jelenti, hogy létezik bizonyos kvázi-automatizmus a természetes társadalmi viszonyok és azok formális szabályozása között – ennek bizonyítékát Comte azokban a téves állam- és társadalomelméletekben látja, amelyek a „természetes rend” megszüntetésére irányuló próbálkozásokból fakadnak. Ilyen tévedés szerinte az a törekvés, amely a házasság és a család megszüntetésére irányul, amit itt azért említünk, hogy szemléltessük, miként értelmezi Comte a társadalmi statikát: a családban „közbülső tagot” lát „egyén és nem között; általa az ember kezd kilépni saját személyiségéből, és megtanul másokban élni” (Comte 1974, 122). Jóllehet a család elvileg nem megváltoztathatatlan, vannak olyan mozzanatai, amelyek „minden esetben közősek” (Comte 1974, 123), ezért társadalmilag statikusnak tekintendők – ilyen például a nő és a gyermekek alárendelése a férfi családfőnek.

Ahogy megváltoztathatatlan törvényei vannak a rendnek és statikának, úgy a *társadalmi haladásnak is léteznek természetes alapelvei*. Ahogy az egyetértésre és összhangra törekvés a rend alapja, úgy alkotja a társadalmi változások alapját a „szellem

fejlődése”. (A szellem fogalma Comte-nál többértelmű, a különböző jelentéstartalmaikat – a szellem mint intellektus vagy mint lelki-morális állapot – nem mindig választja szét pontosan, ami megnehezíti gondolatainak pontos értelmezését.) A szellem fejlődésének törvénye: az emberi gondolkodás a társadalom és a történelem teológiai értelmezéseitől a metafizikai értelmezéseken át a pozitív (tudományos) értelmezésekig halad. Comte-nál azonban a szellem nem csak az embernek önmagával és a természettel való gondolkodó-intellektuális szembesülését jelenti, egyszersmind lelki berendezkedés is. Az emberek szellemi érettségének meghatározott társadalmi viszonyok felelnek meg – a társadalmi közösség: szellemi közösség. A teológiai és metafizikai látásmód fogságában a társadalmi viszonyok szolidaritásellenesek és a közösségre való törekvés számára veszélyesek. Comte felfogásában mégis természettörvény-szerűek, tehát szinte történelmileg szükségszerűek, mert az emberiség szellemi állapotát tekintve még nem lépett be a pozitív vagy tudományos stádiumba, s még nem fedezték fel a statika vagy a rend törvényeit – emiatt a közösség csak kezdetleges fokon valósítható meg. Ennek példaként említi Comte az anyagi létfenntartás körüli harcias összecsapásokat, amelyek a tervszerű ipari szervezetet előzték meg.

Bár Comte a társadalmi haladás védelmezője, arra egyszersmind szkeptikusan is tekint. A munkamegosztásban például egyrészt a társadalmi viszonyok megszilárdulását és bővülését látja (a funkciómegosztásra épülő társadalom nehezebben bomlasztható fel, mint a családi kötelekeken alapuló), másrészt azonban romboló tendenciákat is felfedez benne: a családi kötelekek fenyegető felbomlását, társadalmi osztályok keletkezését, mindenekelőtt pedig azt, hogy elvész a társadalom voltaképeni alapja, a morál. Comte elméletének egyik döntő pontja ez, ahol – kétségkívül szerencsétlenül – összemosza a politikát az erkölccsel, ez azonban axiómájának logikus következménye: a társadalom pozitív stádiumában szoros kapcsolatot lát tudományos és politikai vezetés között. A rend az emberek természetes hajlamaiból fakad ugyan, ez a rend azonban politikai-intézményi ellenőrzést igényel, mert a magára hagyott fejlődés rendet fenyegető mozzanatokot rejt magában. Miként a társadalom pozitív stádiumában a természettudományok az anyagi ellátás biztosítékai, úgy a pozitív filozófiának és szociológiának is hozzá kell járulnia a társadalom fennállásához, méghozzá az erkölcs és a politika területén: felügyelniük kell a politikai és társadalmi intézmények megfelelését a természetes renddel és „teológia nélküli morált” kell teremteniük, ami garantálja az emberi társadalom fennmaradását. „A jelenlegi anarchia ingadozásai közepette a legszükségesebb morális elveket is kétségbe vonják. Ha azonban ezeket az elveket az emberi természet általános törvényei alapozzák meg, akkor, amióta a vallási tanok hatékonysága a papi hatalom hanyatlása folytán csökkent, őszinte hívők a maguk és mások szemében már nem térhetnek ki könnyed kibúvókkal a morális előírások szigora elől... A pozitív szellem eddig megvalósíthatatlan szellemi harmóniát teremt, és olyan szellemi és erkölcsi közösséghez vezet, amely teljesebb, kiterjedtebb és tartósabb, mint bármely vallási közösség” (Comte 1974, 507). Az itt említett pozitív szellem a comte-i pozitívizmusfogalom többretekintésére utal. A pozitív nemcsak a megfigyelhető adottat jelenti, hanem azt is, hogy a jobbítás szándékával gyakorlati téren avatkoznak bele abba.

A comte-i tanítás végkövetkeztetése – a szociológusok igénye az erkölcsi és a politikai vezetésre – később nem igazán mozdította elő, hogy elmélete a figyelem középpontjában maradjon. Ez az elmélet kétségtelenül belső ellentmondásoktól terhes; mindezenekelőtt ellentmondás feszül benne egyfelől metafizika-ellenes igénye, másfelől azon szintén metafizikai feltételezése között, hogy a társadalmi állapotok természetes-szellemi módon meghatározottak. Ezzel önkéntelenül is közel kerül az általa olyannyira megvetett „szellemidéző” Hegelhez és annak történeti determinizmusához.

Comte koncepciója mégsem maradt hatástalan. Amikor manapság csak úgy emlékeznek rá, mint a szociológia névadójára, többnyire szem elől tévesztik, hogy Emile Durkheim gondolkodását, akinek jelentőségét sokkal nagyobbak tekintik, főként éppen Comte hipotézisei határozták meg.